

Political-Social and Cultural Components of Hamedan in Leading the Revival of the National Government

Abolfath. Momen ^{1*}

¹ PhD in History, Islamic Azad University, Sanandaj Branch; Researcher and Document Specialist, National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: m.abolfath@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Momen, A. (۲۰۲۵). The Impact of the Architecture of the Historic Hamedan Bazaar on the Acceptance of Cultural and Religious Rituals from the ۱۹۵۰s to the ۱۹۷۰s. *Quarterly Research Journal of Islamic History*, 15(۵۸), ۷۳-۹۲.

© ۲۰۲۵ the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial ۴.۰ International (CC BY-NC ۴.۰) License.

ABSTRACT

Following a dispute with Mohammad Reza Shah over the appointment of the Minister of War in his second cabinet, Mohammad Mosaddegh resigned from the premiership on July ۱۸, ۱۹۵۲. This event led to the uprising of the Iranian people on July ۲۱, ۱۹۵۲, against the government of Ahmad Qavam (Qavam al-Saltaneh). In this context, on July ۲۰, ۱۹۵۲, the people of Hamedan, dressed in burial shrouds (kafan-pushan), set out for Tehran. The present study examines the political, social, and cultural components underlying support for Mosaddegh's National Government and seeks to explain the reasons behind this historical movement, as well as the role of national leaders, political parties, and religious and national factors in its formation. To date, no comprehensive study has been conducted to explain the local and regional role of the Hamedan movement in support of Mosaddegh's government. Employing a descriptive-analytical method and drawing upon archival documents, library sources, and oral history data, this research attempts to explain the emergence of this event and its impact on Mosaddegh's return to power. It appears that the movement of the shroud-clad people of Hamedan contributed to transforming the political atmosphere, strengthening public support for Mosaddegh, and facilitating the restoration of his government.

Keywords: Mosaddegh Government, July ۲۱, ۱۹۵۲ Uprising, Nationalization of the Oil Industry, Hamedan.

EXTENDED ABSTRACT

The nationalization of the Iranian oil industry constituted one of the most significant political and social movements in modern Iranian history, profoundly reshaping the relationship between society, the state, and foreign powers. Emerging from widespread dissatisfaction with foreign domination over Iran's natural resources and fueled by aspirations for national sovereignty, the movement evolved into a broad-based struggle against both domestic authoritarianism and external colonial influence. Under the leadership of Mohammad Mosaddegh, the National Front succeeded in transforming the demand for oil nationalization into a nationwide political cause that mobilized diverse social groups across the country. The movement's success depended not only on national leaders and political elites but also on the active participation of local communities whose support sustained the broader struggle. Consequently, understanding the dynamics of the national movement requires an examination of local experiences and regional mobilizations that connected national objectives with grassroots activism. Hamedan occupied a distinctive position within this process. The city became one of the most active regional centers supporting the National Front and Mosaddegh's government, particularly during the political crisis of July ۱۹۵۲, when Mosaddegh resigned following a dispute with Mohammad Reza Shah over control of the Ministry of War. The subsequent appointment of Ahmad Qavam as prime minister triggered widespread public opposition throughout Iran, culminating in the uprising of July ۲۱, ۱۹۵۲. Among the most remarkable manifestations of support for Mosaddegh was the movement of the shroud-clad volunteers of Hamedan who departed for Tehran on July ۲۰, ۱۹۵۲, to oppose Qavam's government and defend the National Government. This episode reflected a deep convergence of political, social, religious, and cultural forces within Hamedan that had developed over several years and contributed to the city's emergence as a leading regional supporter of the national movement (Abrahamian, ۱۹۹۸); (Momen, ۲۰۲۵); (Bahrami, ۱۹۸۳).

The political foundations of support for the National Government in Hamedan were rooted in the vibrant political environment that emerged after the abdication of Reza Shah in ۱۹۴۱. The expansion of political freedoms facilitated the formation of numerous parties, associations, and civic organizations that competed for influence while simultaneously increasing public political awareness. Among the most influential organizations were the Tudeh Party, the Islamic Propagation Society, the Islamic Education Society, and various branches of the National Front. The Tudeh Party established an extensive organizational network in Hamedan and actively engaged workers, teachers, students, and intellectuals through publications, rallies, labor unions, and social organizations. Although the party frequently opposed the National Front and sometimes engaged in direct confrontations with its supporters, its activities inadvertently contributed to heightened political consciousness and stimulated broader political participation throughout society. In response to the ideological challenge posed by the Tudeh Party and other secular movements, religious organizations intensified their efforts to mobilize believers and promote Islamic values within public life. The Islamic Propagation Society and the Islamic Education Society developed extensive local networks that connected religious leaders, merchants, educators, and ordinary citizens. These organizations not only promoted religious education but also increasingly aligned themselves with the anti-colonial and nationalist goals of the oil nationalization movement. Their activities strengthened collective solidarity among religious segments of society and created organizational structures capable of supporting political mobilization on behalf of Mosaddegh and Ayatollah Kashani. As a result, political competition among rival organizations paradoxically contributed to the development

of a politically engaged public sphere that facilitated mass participation in the national movement (Jafarian, ۲۰۰۶); (Karamipour, ۲۰۰۲); (Kianouri, ۲۰۰۰); (Abrahamian, ۱۹۹۸); (Bahrami, ۱۹۹۰).

The establishment and expansion of National Front organizations in Hamedan further reinforced the city's political engagement with the national movement. Following Mosaddegh's assumption of office in ۱۹۵۱, a branch of the National Front was established in Hamedan and rapidly attracted support from a broad coalition of political, religious, and civic organizations. This coalition included the Hamedan Bazaar Youth Organization, the Society of Militant Muslims, the Hamedan branch of the Toilers Party, the National Force Party, local religious associations, and the Iran Party. Newspapers such as *Natiq-e Hamedan*, *Nameh-ye Tarikh*, and *Bazaar* functioned as influential media organs that disseminated nationalist ideas and promoted support for the government. The Bazaar Youth Organization, led by Ali Pouyandeh, emerged as one of the most active groups within the coalition, organizing demonstrations, publishing statements, and mobilizing public opinion in favor of nationalization and governmental reforms. Likewise, the Society of Militant Muslims provided religious legitimacy to the movement and facilitated cooperation between nationalist and religious forces. The Toilers Party and other affiliated organizations expanded political participation among urban professionals, artisans, and workers. Although ideological differences occasionally produced tensions within the coalition, the shared objective of defending national sovereignty and supporting Mosaddegh enabled these organizations to cooperate effectively. Their coordinated efforts created an extensive network of political communication and mobilization that played a decisive role in preparing the population for collective action during critical moments such as the July ۱۹۵۲ crisis. Through rallies, publications, speeches, and organizational activities, these groups transformed support for the National Government into a powerful local movement with broad social foundations (Safari, ۱۹۹۲); (Momen, ۱۹۸۵); (Najati, ۱۹۸۹); (Katouzian, ۱۹۹۳).

This study employs a descriptive–analytical historical methodology to investigate the political, social, and cultural factors that contributed to Hamedan's leadership in supporting the revival of Mosaddegh's National Government. The research draws upon a diverse body of primary and secondary sources, including archival documents preserved in the National Archives and Library Organization of Iran, contemporary newspapers and periodicals, parliamentary proceedings, organizational records, oral history interviews, memoirs, and scholarly publications concerning the oil nationalization movement and local developments in Hamedan. Particular attention is devoted to examining the interaction among political organizations, religious institutions, educational centers, social classes, and local leadership networks. The study analyzes the processes through which these actors mobilized public support for the National Government and evaluates the significance of the movement of Hamedan's shroud-clad volunteers during the July ۱۹۵۲ uprising. By integrating documentary evidence with oral testimonies and contemporary media accounts, the research reconstructs the historical context in which political participation expanded and explores the mechanisms through which local activism influenced national political developments. The analytical framework emphasizes the interrelationship between political organization, social mobilization, and cultural transformation as complementary dimensions of collective action within the broader national movement.

The findings demonstrate that support for the National Government in Hamedan emerged from the interaction of multiple political, social, and cultural forces rather than from a single organizational or ideological source. Politically, the existence of numerous parties and associations created an environment

characterized by high levels of civic engagement and political awareness. Competition among nationalist, religious, and leftist organizations encouraged public debate and facilitated the dissemination of political ideas across different social groups. Socially, support for the national movement extended far beyond traditional political elites. Merchants, artisans, religious scholars, students, teachers, government employees, industrial workers, truck drivers, landowners, and rural residents all participated in varying degrees. While local landlords often maintained reservations regarding the movement, urban middle classes overwhelmingly supported nationalization because it promised greater political freedoms, legal protections, economic opportunities, and national independence. Religious leaders played a particularly significant role by connecting nationalist goals with religious values and mobilizing broad segments of the population through mosques, religious schools, and community organizations. Cultural developments further strengthened public engagement. The expansion of modern and religious educational institutions increased literacy, political awareness, and civic consciousness among younger generations. The activities of the Islamic Education Society provided an organizational framework through which cultural and political activism could be integrated. The celebration of Avicenna's Millennial Festival enhanced Hamedan's cultural prestige, increased communication between local society and national intellectual circles, and contributed to greater public awareness of national affairs. Meanwhile, the establishment of Radio Hamedan and the rapid growth of local newspapers created powerful mechanisms for the dissemination of political information. These media outlets informed citizens about national developments, publicized the positions of political organizations, and encouraged participation in collective action. The convergence of these political, social, and cultural factors generated a remarkable level of public solidarity that culminated in the mobilization of Hamedan's shroud-clad volunteers. Their march toward Tehran represented not merely a symbolic act of protest but a practical demonstration of regional commitment to the restoration of Mosaddegh's government. The movement helped break the atmosphere of intimidation created by Qavam's administration and contributed to the broader nationwide mobilization that ultimately led to Mosaddegh's return to power.

The case of Hamedan illustrates how successful national movements depend upon the integration of local political structures, social networks, and cultural institutions into a unified framework of collective action. The revival of Mosaddegh's National Government cannot be understood solely through developments occurring in Tehran; it must also be interpreted through the contributions of provincial communities whose participation transformed national aspirations into a mass movement. In Hamedan, political parties, religious organizations, educational institutions, newspapers, and local leaders collectively cultivated a political culture characterized by civic engagement, national consciousness, and resistance to perceived threats against popular sovereignty. The cooperation of diverse social groups—including merchants, religious scholars, workers, students, teachers, and professionals—demonstrated an unusual degree of social solidarity that transcended ideological and occupational divisions. Local leadership served as a crucial intermediary between national figures and ordinary citizens, translating broad political objectives into practical forms of mobilization and participation. The movement of the shroud-clad volunteers to Tehran represented the culmination of these processes and symbolized the readiness of local communities to intervene directly in national affairs when fundamental political principles were perceived to be at risk. The evidence suggests that Hamedan functioned as an important regional center of nationalist activism whose contributions extended beyond symbolic support and exerted tangible influence on the political outcome of the July ۱۹۵۲ crisis. The interaction among political

mobilization, social participation, and cultural development created a powerful foundation for collective action and enabled Hamedan to emerge as one of the leading provincial supporters of the National Government during one of the most critical moments in modern Iranian history.

مؤلفه‌های سیاسی-اجتماعی و فرهنگی همدان در پشستازی احیای دولت ملی

ابوالفتح مؤمن^۱

۱. دکتری تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، پژوهشگر و سندپژوه سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: m.abolfath@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

مؤمن، ابوالفتح. (۱۴۰۴). مؤلفه‌های سیاسی-اجتماعی و فرهنگی همدان در پشستازی احیای دولت ملی. پژوهش‌نامه تاریخ/اسلام، ۱۵ (۵۸)، ۷۳-۹۲.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC ۴.۰) صورت گرفته است.

در پی اختلاف با محمدرضاشاه در معرفی وزیر جنگ در کابینه دوم، مصدق در ۲۷ تیر ماه ۱۳۳۱ از نخست‌وزیری استعفا داد. این امر سبب خیزش مردم ایران در ۳۰ تیر ۱۳۳۱ علیه دولت قوام-السلطنه شد. در این میان مردم همدان در ۲۹ تیر ۱۳۳۱ کفن‌پوشان عازم تهران شدند. مسئله این پژوهش بررسی مؤلفه‌های سیاسی-اجتماعی و فرهنگی حمایت از دولت ملی مصدق و تبیین چرایی این حرکت تاریخی و جایگاه رهبران ملی، احزاب و مؤلفه‌های مذهبی و ملی آن است. تا کنون پژوهش جامعی درباره تبیین نقش محلی و منطقه‌ای حرکت مردم همدان در حمایت از دولت مصدق انجام نشده‌است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از داده‌های منابع آرشیوی، کتابخانه‌ای و تاریخ شفاهی تلاش دارد به چرایی شکل‌گیری این رخداد و تأثیرگذاری آن در بازگشت مصدق به قدرت است، پاسخ دهد. به‌نظر می‌رسد حرکت کفن‌پوشان مردم همدان سبب تغییر فضای سیاسی و حمایت مردم ایران از مصدق و احیای دولت وی شد.

کلیدواژه‌ها: دولت مصدق، سی تیر ۱۳۳۱، ملی شدن صنعت نفت، همدان.

درآمد

در تاریخ معاصر ایران نهضت ملی شدن صنعت نفت جامعه را به شدت تحت‌تأثیر قرار داد و مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی را متحول کرد و جغرافیای سیاسی و اجتماعی ایران را درنوردید و فراگیر شد. در این میان همراهی مردم همدان در حمایت از نهضت ملی و دولت ملی مصدق در خیزش ۳۰ تیر ۱۳۳۱ نامدار شده‌است.

پرداختن به تاریخ محلی لازم و تکمیل‌کننده تاریخ ملی است. تاریخ نگاری محلی، ثبت و ضبط وقایع تاریخی در محدوده یک محل (شهر، ایالت، ناحیه) است. بنابراین پرداختن به نهضت ملی در تاریخ محلی در حوزه تاریخ معاصر ایران از ضرورت و اهمیت زیادی برخوردار است؛ چرا که آگاهی از روند تاریخی تحولات و تأثیرات در ابعاد مختلف و مشارکت مردم در همدان می‌تواند مورخ محلی را در شناخت هر چه بهتر و کامل‌تر عوامل تداوم و تغییر یاری کند. در واقع شناخت تحولات و تأثیرات نهضت ملی در تاریخ معاصر، بدون پرداختن به رخدادهای تاریخ محلی - به‌طور موردی همدان - ناقص خواهد بود. بررسی تحولات وقایع تاریخی (نهضت ملی) بیانگر نوع علایق و سلاقی سیاسی مردم یک محل، میزان درک و فهم سیاسی، میزان مشارکت در رویدادهای تاریخی منطقه و شهر توسط مردم، میزان علاقه‌مندی آنها به مشارکت در امور، چگونگی برخورد اقشار و لایه‌های مختلف اجتماعی با رخدادهای سیاسی، نوع مطالبات و آرمان‌های اقشار مختلف، نوع تلقی و برداشت آنها از حوادث و رخدادهای ملی، علل و عوامل همگرایی و واگرایی اقوام و اقلیت‌ها و مردمان مناطق مختلف، میزان و سهم اقوام و مناطق در تحولات تاریخ ملی است. هدف این تحقیق بررسی روند حمایت مردم همدان و تأثیرگذاری آنان بر احیای دولت ملی و استخراج داده‌های همگرایی و واگرایی مردم و رهبران، توانایی و استعدادهای محلی در بسیج سیاسی و مشارکت مدنی در دفاع از آرمان‌های مردمی دولت ملی و تکمیل تاریخ معاصر ایران در سطح ملی است. فرضیه این پژوهش آن است که اتحاد، همبستگی و فعالیت احزاب سیاسی در همدان سبب بیداری مردم و حمایت از نهضت ملی شد. حرکت کفن‌پوشان همدان به سوی تهران حرکت نویی بود که موجب شکستن جو رعب و وحشت جامعه در اثر بیانیه و ارباب دولت قوام و زمینه بازگشت مصدق به نخست‌وزیری را مهیا کرد. این پژوهش با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از داده‌های منابع آرشیوی-کتابخانه‌ای و تاریخ شفاهی انجام شده‌است. پرسش اصلی این پژوهش این است که چه علایق و آموزه‌هایی سبب مشارکت مردم همدان در نهضت ملی شد و عوامل اتحادآنان چه بود و رهبران محلی و هسته سخت در این نهضت چه کسانی بودند و چرا تعدادی از مبارزین و مردم، کفن‌پوش راهی تهران شدند؟ پرسش‌های فرعی نیز عبارت است از: ۱- همدان از چه زمینه و مؤلفه‌های سیاسی-اجتماعی و فرهنگی در حمایت از نهضت ملی شدن صنعت نفت و دولت ملی برخوردار بوده‌است؟ ۲- حرکت کفن‌پوشان مردم همدان به تهران در ۲۹ تیر ۱۳۳۱ و حمایت آنان تا چه اندازه در احیای دولت ملی مصدق تأثیر داشت؟

پیشینه پژوهش

مطالعه تاریخ نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران از موضوعات مورد علاقه پژوهشگران بوده‌است. با وجود این، درباره نقش مناطق مختلف کشور به‌طور مستقل کار نشده‌است. به‌ویژه در مورد رخدادی همچون خیزش ۳۰ تیر ۱۳۳۱ و نقش کفن‌پوشان مردم همدان در سرنگونی دولت احمد قوام و بازگشت مجدد مصدق به قدرت، پژوهشی شکل نگرفته است. در مورد این موضوع تنها دو پژوهش توسط ابوالفتح مؤمن انجام شده‌است: مقاله «همدان، از نهضت ملی تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲» (۱۳۸۴ش) که فقط به شرح حوادث و روند آن در همدان پرداخته و به پیامدهای آن و همبستگی مؤلفه‌های مختلف پرداخته نشده‌است و کتاب *تحولات همدان در دوره نهضت ملی شدن صنعت نفت*

۱۳۳۸-۱۳۳۲ (۱۴۰۴ش) که در پنج فصل در مورد احزاب سیاسی بعد از شهریور بیست، تحولات سیاسی، وضعیت اقتصادی و ساختار اجتماعی و فرهنگی با تکیه بر اسناد تألیف شده است. این دو اثر نیز به موضوع این مقاله به طور جزئی و با نگاه چند عاملی نپرداخته اند.

مؤلفه‌های سیاسی

بعد از سقوط رضاشاه، آزادی‌های عمومی به اندازه‌ای بود که برای فعالیت‌های سیاسی احزاب و گروه‌های سیاسی محدودیت چندانی وجود نداشت. در چنین فضایی روشن‌فکران، افراد سیاسی و خوانین درصدد برآمدند تا با تشکیل احزاب، جمعیت‌ها و گروه‌های سیاسی جایی در تصمیم‌گیری‌ها و اداره کشور برای خود دست و پا کنند.

۱. حزب توده

حزب «توده»، نخستین حزب سیاسی ایران بود که پس از سقوط رضا شاه اعلام موجودیت کرد. اندک مدتی پس از تأسیس حزب «توده»، شعبات محلی، کمیته‌های ولایتی و ایالتی حزب در بیشتر مناطق کشور تشکیل و گسترش یافت. اتحادیه کارگری ایران در اسفند ۱۳۲۱ تشکیل شد (نوذری، ۱۳۸۰، ص. ۱۸). با گسترش شعبات استانی، روزنامه‌هایی در مراکز استان‌ها مانند «راهنما» در همدان منتشر شد (قدسی‌زاده، طیرانی و خسروپناه، ۱۳۹۳، ص. ۴۷). کمیته ولایتی حزب توده همدان در تابستان سال ۱۳۲۲ تأسیس شد. با این حال عضوگیری حزب از اواخر سال ۱۳۲۳ آغاز شد. سپس لیون آسوری مدیر رستوران در همدان مشغول نام‌نویسی از افراد برای تشکیل حزب «توده» شد (طیرانی، ۱۳۷۶، ج. ۲، ص. ۱۲۸۳). این افراد مبلغی به عنوان حق عضویت به کمیسیون ولایتی حزب «توده» همدان پرداخت می‌کردند (مراسان، ۱۳۶۰، ص. ۱۲).

اوج فعالیت حزب توده در همدان از سال ۱۳۲۴ و نیمه اول سال ۱۳۲۵ بود. در آن زمان افرادی چون جواد آذر مهر و منوچهر فرجادی رهبران حزب توده همدان سخنرانی‌ها و اجتماعات متعددی در میدان مرکزی شهر و یا سالن سینما برگزار کردند. در اجتماعات مزبور کارگران، کارمندان و دهقانان حضور گسترده داشتند (طیرانی، ۱۳۷۶، ج. ۲، ص. ۱۲۸۹). با این حال، طبق اخبار مندرج در مطبوعات، فعالیت حزب «توده» به طور مخفیانه ادامه داشت. تا این‌که پس از ملی شدن صنعت نفت و روی کار آمدن دولت مصدق، فعالیت‌های علنی خود را از سر گرفت. در حزب توده تشکیلات «جمعیت ملی مبارزه با استعمار»، «انجمن کمک به دهقانان»، «انجمن جوانان دموکرات»، «تشکیلات دموکراتیک زنان»، «جمعیت ایرانی هواداران صلح» و مانند اینها تأسیس شد و علاوه بر نشریات مخفی، روزنامه‌های «مردم»، «ظفر»، «رزم» و به «سوی آینده» نیز منتشر می‌شد (کیانوری، ۱۳۵۹، ص. ۸۱). این حزب در زمان دولت دکتر مصدق در مقابل جبهه ملی قرار گرفت و فعالیت آنان علیه هم به درگیری‌های خونینی نیز منتهی شد. با وجود این گاهی نیز هر دو دسته بنا به مصالح روز در کنار هم قرار می‌گرفتند.

حزب توده تشکیلات منسجمی داشت. این حزب با توزیع اعلامیه در شهر (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۹) و توزیع جزوه و کتاب در بین فرهنگیان، دانش‌آموزان و جوانان (مراسان، ۱/۲۸) سبب داغ شدن مباحثات جنجالی می‌شد (بنی صدر، ۱۳۸۰، ص. ۲۲). غلامرضا بهنیا دبیر ریاضی دبیرستان‌های همدان با انتشار روزنامه «نتیجه‌آینده»، ارگان رسمی حزب توده همدان، به سازمان‌دهی راه‌پیمایی‌ها و فعالیت‌های حزب توده در همدان می‌پرداخت. انتشار این روزنامه سبب واکنش‌های تند طرفداران جبهه ملی شد (روزنامه مبارز همدان، بهمن ۱۳۳۱، ص. ۴؛ ساکما، ۲۹۰/۱۱/۴۸/۱)؛ به‌طوری که مجمع مسلمانان مجاهد با صدور اعلامیه نسبت به فعالیت حزب توده در بین فرهنگیان هشدار داد (ساکما، ۲۹۰/۱۱/۴۸/۱). در نهایت غلامرضا بهنیا به دلیل فعالیت‌های شدید از اداره فرهنگ اخراج شد (ساکما، ۲۹۰/۴۶/۲۵/۲). علاوه بر این حزب توده توسط تشکل خانه صلح و انجمن کمک به دهقانان در میان روستاییان همدان فعالیت می‌کرد و باعث بی‌نظمی در روستا و برخورد رعایا با مالکین می‌شد. این تشکل قهوه‌خانه بین راه قزوین-همدان واقع در روستای کوریجان را مرکز فعالیت خود کرده بود و به تحریک

روستاییان و پخش اعلامیه‌ها می‌پرداخت (ساکما، ۲۹۰/۲/۲۷/۲). بدین ترتیب حزب توده از هر زمان و مکانی برای فعالیت و ابراز قدرت استفاده می‌کرد.

حزب توده در میان کارگران نیز فعال بود و حتی کارگران کارخانه برق همدان را در تیر ۱۳۳۰ (مؤمن، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۳) و کارگران کارخانه چرم‌سازی را در ۲۱ اردیبهشت ۱۳۳۱ به اعتصاب کشاند (طاهر احمدی، ۱۳۷۹، ص. ۵۳۲-۵۳۳). این گونه فعالیت‌های حزب باعث انسجام طرفداران جبهه ملی و هشیاری مردم در حمایت از نهضت ملی و واکنش آنان شد.

۲. انجمن تبلیغات اسلامی

پس از شهریور ۱۳۲۰ ایران عرصه فعالیت احزاب سیاسی شد؛ از این رو عناصر مذهبی بیش از پیش احساس کردند که باید در قالب تشکلهای شبه حزب به فعالیت بپردازند. مهم‌ترین علتی که آنان را به این عرصه کشانید فعالیت وسیع حزب «توده»، فعالیت دگراندیشانی چون احمد کسروی و جنبش ضد استعماری نهضت ملی شدن نفت بود. از مهمترین تشکلهای مذهبی می‌توان به «انجمن تبلیغات اسلامی»، «اتحادیه مسلمین»، «جامعه تعلیمات اسلامی» و «فدائیان اسلام» اشاره کرد (جعفریان، ۱۳۸۵، ص. ۲۰-۴۰).

یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین تشکلهای اسلامی پس از شهریور ۱۳۲۰ انجمن تبلیغات اسلامی بود که توسط عطاءالله شهاب‌پور کرمانشاهی در فروردین سال ۱۳۲۱ تأسیس شد. هدف انجمن تبلیغ دین اسلام، ترویج توحید، تعلیم اخلاق اسلامی در ایران و سایر کشورهای دنیا، خرافه‌زدایی از دین، آگاه کردن جوانان و افراد تحصیل کرده از حقایق دین بود (مؤمن، ۱۴۰۴، ص. ۶۱). انجمن تبلیغات اسلامی تقریباً در تمامی شهرهای ایران فعالیت داشت. شعبه انجمن در همدان از اردیبهشت ۱۳۲۷ تشکیل شد. مسئولیت آن را حاج محمد صدوقی از ملاکین شهر بر عهده داشت. دیگر اعضای هیأت رئیسه بدین شرح بود: محمد هاشمی کارمند غله و نان، نایب رئیس، غلامحسین اردلان و عبدالمحمد ارمغانی اعضای علی‌البدل، خوش نویس و قائمی از کارمندان فرهنگ، منشی (بهرامی، ۱۳۸۲، ص. ۷۵). فعالیت این تشکل در همدان سبب اتحاد و همسویی جامعه متدینین و فعالیت سازمان یافته آنان در رخدادهای تاریخ از جمله نهضت ملی شد.

۳. جامعه تعلیمات اسلامی

جامعه تعلیمات اسلامی در سال ۱۳۲۲ توسط حاج شیخ عباسعلی اسلامی سبزواری در تهران تأسیس شد. وی در اولین قدم در سال ۱۳۲۲ جمعیت پیروان قرآن را تشکیل داد. ترویج دین اسلام و مذهب شیعه، تربیت کودکان و جوانان بر طبق آداب و سنن شرعی به وسیله آموزش و پرورش، معرفی اسلام حقیقی به جهانیان، کمک به بینوایان، پاسخ به مخالفین اسلام و مذهب تشیع از طریق کتب، مجلات، روزنامه‌ها و برگزاری کنفرانس‌ها از جمله اهداف این جمعیت بود. سپس عباسعلی اسلامی جامعه تعلیمات اسلامی را پایه‌گذاری کرد که هدف آن ایجاد مدارس اسلامی، تشکیل کتابخانه و انجام کارهای خیریه در تهران و سراسر کشور بود (مؤمن، ۱۳۹۰، ص. ۳۳۶). جامعه تعلیمات اسلامی قرار بود در سیاست دخالت نکند و صرفاً به کار فرهنگی بپردازد؛ اما رفته رفته به سوی اظهار نظر و موضع‌گیری در قبال وقایع و شخصیت‌های سیاسی کشیده شد. اسلامی با آیت‌الله کاشانی و نواب صفوی همکاری گسترده‌ای داشت و در دوره نهضت ملی فعالیت خود را تشدید کرد (کرمی‌پور، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۳-۱۴۱). شیخ عباسعلی اسلامی در زمان نهضت ملی شدن نفت رسماً در کنار آیت‌الله کاشانی قرار گرفت و از مواضع ایشان حمایت کرد (روزنامه مبارز همدان، ۱۳۳۰، ص. ۴-۱).

شعبه جامعه تعلیمات اسلامی در همدان در سال ۱۳۲۶ توسط شیخ‌علی شمس‌حائری زنجان‌ی تأسیس شد (ساکما، ۲۹۷/۲۸۹۰۳) و دارای یک هیأت مدیره بود (ساکما، ۹۱/۲۸۰/۱۹۵). از مهم‌ترین فعالیت‌های سیاسی شعبه جامعه تعلیمات اسلامی در همدان، حضور فعال آنان در نهضت ملی شدن صنعت نفت و پشتیبانی از آن بود. این جمعیت از جمله تشکلهای جبهه ملی همدان به‌شمار می‌رفت که در جناح مذهبی آن فعالیت می‌کرد و به نوعی به‌عنوان نماینده آیت‌الله کاشانی در همدان عمل می‌کرد. شمس‌حائری در زمان انتخابات مجلس هفدهم به‌طور

مستمر با آیت‌الله کاشانی در ارتباط بود و مواضع ایشان را درباره کاندیداهای شهر منعکس می‌ساخت. زمانی که اختلاف بر سر کاندیدها بالا گرفت، احتمالاً، به درخواست شمس‌حائری، شیخ عباسعلی اسلامی از سوی آیت‌الله کاشانی به همدان آمد تا شرایط کاندیداهای مورد حمایت جبهه ملی و آیت‌الله کاشانی را به مردم شهر معرفی کند (روزنامه مبارز همدان، دی ۱۳۳۰، ص. ۴-۱).

۴. احزاب و جمعیت‌های وابسته به جبهه ملی در همدان

هسته اولیه جبهه ملی کمیته دوازده نفره‌ای بود که در مهرماه ۱۳۲۸ به رهبری مصدق، نسبت به عدم انتخابات آزاد در آستانه مجلس شانزدهم در دربار متحضر شده و اعتراض کردند. این گروه در اول آبان ۱۳۲۸ در منزل دکتر مصدق تصمیم گرفتند ائتلافی به نام «جبهه ملی» را تشکیل دهند. به گفته احمد ملکی مدیر روزنامه «ستاره»، نام جبهه ملی از سوی دکتر فاطمی به مصدق پیشنهاد و مورد تصویب قرار گرفت (سفری، ۱۳۷۱، ص. ۲۹۹؛ آبراهامیان، ۱۳۷۷، ص. ۳۱۰).

پس از ملی شدن صنعت نفت و متعاقب آن نخست‌وزیری دکتر مصدق در ۷ اردیبهشت ۱۳۳۰ شعبات جبهه ملی در نقاط مختلف ایران تأسیس شد. یکی از این شعبات در ۱۴ خرداد ۱۳۳۰ در همدان تشکیل شد. سپس هیئت مدیره موقت جبهه ملی شعبه همدان معرفی شدند: ۱- محمد اسمعیل زاده، مدیر ۲- محمد ستاری و اکبر خرم، معاونین ۳- محمد پرویزی مدیر روزنامه ناطق، منشی ۴- محمود ارشدی سمسار، منشی. در پایان مراسم پیام حجت‌الاسلام سیدنصرالله بنی‌صدر همدانی در حمایت از برنامه‌های دولت دکتر مصدق قرائت شد که موجب اعتماد بیشتر مردم شهر به جبهه ملی و شعبه آن در همدان شد. روزنامه «ناطق همدان» نیز به‌عنوان ارگان جبهه مذکور عمل می‌کرد. نشریات دیگری چون روزنامه‌های «نامه تاریخ» به صاحب امتیازی و مدیریت سیدکاظم حسینی‌داور و «نشریه بازار» به مدیریت علی پوینده از حامیان و ناشران افکار جبهه ملی در همدان بودند (مؤمن، ۱۳۸۴، ص. ۹۷). تشکیل دهندگان جمعیت طرفداران جبهه ملی در همدان عبارت از: سازمان جوانان بازار همدان، مجمع مسلمانان مجاهد شعبه همدان، شعبه حزب زحمتکشان همدان، حزب نیروی ملی، هیئت حسینی‌های همدان و شعبه حزب ایران همدان بودند (همو، ۱۳۸۶، ج. ۱، ص. ۳۰۶). البته همین حضور نامتجانس تشکل در جمعیت طرفداران جبهه ملی همدان یکی از عوامل عدم کارایی بهتر آن در برخی مقاطع بود.

۵. سازمان جوانان بازار همدان

سازمان جوانان بازار همدان، به رهبری علی پوینده، از فعال‌ترین و مؤثرترین تشکیلات جمعیت طرفداران جبهه ملی در همدان بود. اولین اعلامیه این سازمان به تاریخ ۱۹ اسفند ۱۳۳۰ به انتخابات دوره هفدهم مجلس شورای ملی برمی‌گردد. احتمالاً تاریخ تشکیل آن به چند ماه بعد از تشکیل جبهه ملی در همدان برمی‌گردد. این سازمان در برگیرنده اصناف و بازاریان طرفدار آیت‌الله کاشانی و نهضت ملی بود که توسط علی پوینده از اصناف بازار و علی‌اصغر توتونچی نماینده دیگر اصناف اداره می‌شد (روزنامه مبارز همدان، تیر ۱۳۳۱، ص. ۱). سازمان مذکور نشریه «بازار» را منتشر می‌کرد که اولین شماره هفتگی آن به صاحب امتیازی و مدیریت علی پوینده نویسنده و شاعر، در اول شهریور ۱۳۳۱ در دو صفحه چهار ستونی با مقالات سیاسی-انتقادی و خبری منتشر شد که تا مرداد ۱۳۳۲، ۱۸ شماره از آن منتشر شد و با کودتای ۲۸ مرداد برای همیشه تعطیل شد (برنا، ۱۳۷۳، ص. ۱۳). این سازمان در تمامی دوره نهضت ملی با حداکثر توان خود از آرمان‌های نهضت و دولت مصدق حمایت می‌کرد و از سازمان دهندگان اصلی تجمعات مردم همدان در حمایت از نهضت بود. اعلامیه‌ها و بیانیه‌های این گروه که به مناسبت‌های مختلف منتشر می‌شد نقش بسزایی در بسیج مردم همدان و تهییج آنان در راستای علایق و اهداف جبهه ملی داشت (ساکما، ۲۹۰/۶۶۱۱).

۶. مجمع مسلمانان مجاهد شعبه همدان

تعدادی از اعضای فداییان اسلام به همراه تشکل‌های مذهبی دیگر، مجمع مسلمانان مجاهد را در مهرماه ۱۳۲۷ تشکیل دادند. شمس قنات‌آبادی خود را مؤسس و طراح و ایدئولوگ این تشکل معرفی کرد. مجمع مسلمانان مجاهد، بیشترین فعالیت‌اش در دوران ملی شدن صنعت نفت بود. البته قنات‌آبادی در ادامه راه از مصدق جدا شد. این مجمع با توافق نواب صفوی به‌عنوان شعبه‌ای از فدائیان اسلام تأسیس شده بود (قنات‌آبادی، ۱۳۷۷، ج. ۱، ص. ۳۱، ۶۴). مجمع نشریه‌ای به نام «دموکرات اسلامی»، منتشر کرد. این نشریه ابتدا به‌صورت هفتگی، اما با تشدید اختلاف بین رهبران نهضت ملی به‌صورت روزنامه انتشار یافت. نشریه مزبور با صاحب امتیازی رضاالمجیدی و مدیریت قنات‌آبادی از سال ۱۳۳۱ شروع به کار کرد (روزنامه دموکرات اسلامی، ۱۳۳۱، ص. ۱). این نشریه با شروع اختلافات آیت‌الله کاشانی و مصدق، به دولت او و طرفدارانش حمله کرد و از مواضع آیت‌الله کاشانی حمایت کرد (ذبیح، ۱۳۷۰، ص. ۱۴۲). آبراهامیان (۱۳۷۷، ص. ۳۱۸) هدف اصلی مجمع را تقویت موضع سیاسی آیت‌الله کاشانی می‌داند. شعبه مجمع مسلمانان مجاهد در اوائل سال ۱۳۳۱ در همدان افتتاح شد. در ابتدا سرپرستی دفتر مجمع با احمد عرب‌زاده بود اما در مهرماه همان سال این مسئولیت به محمود طه‌پوری سپرده شد. این مجمع تا بعد از خیزش ۳۰ تیر ۱۳۳۱ و اختلاف بین رهبران نهضت در کنار جمعیت طرفداران جبهه ملی همدان به فعالیت و دفاع از نهضت و دولت ملی پرداخت (روزنامه فریاد همدان، ۱۳۳۱، ص. ۲).

۷. حزب نیروی ملی همدان

حزب «نیروی ملی همدان» در اواخر سال ۱۳۳۱ از ائتلاف جمعیت طرفداران جبهه ملی، همچون سازمان جوانان بازار و هیئت حسینی‌های همدان تشکیل شد. ریاست حزب را احمد عرب‌زاده بر عهده داشت (نجاتی، ۱۳۶۹، ص. ۶۵). با صدور بیانیه‌ای ضمن اعلام وفاداری حزب به دکتر مصدق از دولت خواسته شده نسبت به خائنین و عوامل استعمار گذشت و مسامحه نکند و با قاطعیت به تنبیه و تعقیب آنها اقدام نماید (بهرامی، ۱۳۷۹، ص. ۴۶۰).

۸. حزب زحمتکشان ملت ایران

حزب «زحمتکشان ملت ایران» در ۲۶ اردیبهشت ۱۳۳۰ توسط مظفر بقایی و خلیل ملکی تشکیل شد و تا سال ۱۳۶۰ فعالیت داشت (نوذری، ۱۳۸۰، ص. ۵۸). حزب «زحمتکشان» ائتلافی از دو گرایش متضاد بود؛ الف) اکثریت انشعاب کنندگان از حزب «توده» و روشن‌فکران طبقه کارگر وابسته به آنها به رهبری خلیل ملکی، ب) گروهی از روشن‌فکران میانه‌رو و بازرگانان، صنعت‌گران و ماجراجویانی که به دور شخص مظفر بقایی گرد آمده بودند (کاتوزیان، ۱۳۷۲، ص. ۲۱۴). شعبه حزب زحمتکشان همدان در دوم شهریور ۱۳۳۰ توسط محمود طه‌پوری متصدی مغازه برق و بلور، تأسیس شد. سپس علی‌اکبر بیداریان به نمایندگی از طرف بقایی به همدان آمد و در سالن مهمانخانه نادری در حضور عده‌ای از اهالی همدان درباره برنامه و اهداف حزب و پشتیبانی از دولت دکتر مصدق سخنرانی کرد. پس از آن شعبه حزب مذکور در همدان شروع به فعالیت کرد (ساکما، ۲۹۰/۸/۱۲۶/۱). فعالیت این احزاب در شهرستان همدان باعث کار تشکیلاتی منسجم در قالب جمعیت طرفداران جبهه ملی همدان شد. افزون‌بر این موجب شد که مردم در حمایت از نهضت و دولت ملی سریع و به موقع عمل کنند و در جریان رخدادهای کلی کشور قرار گیرند.

مؤلفه‌های اجتماعی

جماعت، رهبر و ایده سه محور اصلی در ترکیب با هم، نیروی محرک و شتاب دهنده یک جنبش اجتماعی تلقی می‌شوند (زاهد، ۱۳۸۱، ص. ۱۷). جنبش ملی شدن صنعت نفت یکی از آن وقایع است. در بررسی جنبش‌ها، یکی از مهم‌ترین مسائل، پدیدآورندگان و مجریان

آن هستند که به ایفای نقش مهم می‌پردازند. پس از آن، شرایط و زمینه‌های اجتماعی طبقات و گروه‌های مؤثر در آن و در نهایت، انگیزه‌ها و عوامل از اهمیت برخوردارند (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ص. ۳۱۱).

در شکل‌گیری احزاب سیاسی طرفدار نهضت ملی، دانشجویان، دانش‌آموزان، فرهنگیان، روشن‌فکران، خوانین، روحانیون، کارگران و کارمندان دولت نیز حضور داشتند. جمعیت طرفداران نهضت ملی در همدان نیز در واقع انعکاسی از طیف‌های مختلف بود؛ با این تفاوت که گروه‌های اجتماعی جدید و محلی مانند روستاییان، هیأت حسینی‌ها، اتحادیه کامیون‌داران و کارگران صنایع تازه تأسیس و کوچک همدان وارد گردونه سیاست شدند (ساکما، ۱۳۶۱/۲۹۰). این موضوع با حضور خوانین همدان، غلامحسین امیری قراگوزلو و حسینعلی‌خان ضیاءالملک فرمند در سمّت نمایندگی مجلس شورای ملی در دوره‌های پانزدهم و شانزدهم به خوبی مشخص می‌شود. آنان حتی در تلاش بودند که به مجلس دوره هفدهم هم راه یابند (ساکما، ۱۳۶۷/۲۴۵/۹۱). خوانین در عرصه مدیریت شهری و محلی فعال و در هدایت افکار عمومی نیز مؤثر بودند (ساکما، ۱۳۵۶/۲۴۷/۹۱). خوانین قراگوزلو، حبیبی‌ها و سالار خزائی تقریباً بیشتر اراضی کشاورزی همدان را در اختیار داشتند و قدرت سیاسی و اقتصادی آنان توأم بود (ساکما، ۱۳۵۱/۲۰/۲۹۳). آنان از این ابزار برای فشار آوردن بر طرفداران جبهه ملی و دولت استفاده می‌کردند (ساکما، ۱۳۵۲/۲۰/۲۹۳). اما اقشار شهری که شامل طبقه متوسط شهری (سنتی و جدید) می‌شدند، مدافعان نهضت ملی بودند؛ زیرا این جنبش قانونی، حقوق سیاسی و امنیت فردی را وعده می‌داد که به خودی خود ضمانت‌های اقتصادی و در نتیجه قدرت سیاسی بیشتری را برای مالکیت خصوصی و اقشار شهری فراهم می‌کرد. همچنین، این جنبش، جامعه‌ای بازتر و آزادی‌فراوان‌تری را نوید می‌داد که هم به لحاظ ایدئولوژیک و هم حرفه‌ای مورد ستایش نویسندگان، علما و روزنامه‌نگاران بود (کاتوزیان، ۱۳۷۲، ص. ۱۵).

در همدان طیف سنتی که در بازار همدان در اطراف مسجد جامع در راسته‌های مختلف اشتغال داشتند، از پیروان آیت‌الله کاشانی و حزب زحمت‌کشان و مجمع مسلمانان مجاهد بودند، که نقش گسترده‌ای در راهپیمایی و اعلام حمایت‌ها داشتند و حتی به مناسبت‌های مختلف در قالب سازمان‌های منظم به صدور اعلامیه و بیانیه اقدام می‌کردند. سازمان جوانان بازار همدان به رهبری علی پوینده یکی از گروه‌های طرفدار جدی نهضت ملی و دولت دکتر مصدق بود (روزنامه مبارز همدان، اسفند ۱۳۳۰، ص. ۱؛ ساکما، ۱۳۰۸/۲۹۸). افزون بر این، اتحادیه کامیون‌داران به رهبری محمد ستاری نیز از همین طیف محسوب می‌شدند که در کنار بازاریان و صاحبان حرف جزو جمعیت طرفداران جبهه ملی همدان بودند، که حضور فعالی داشتند. در جریان حرکت کفن‌پوشان همدان به سوی تهران در ۲۹ تیر ۱۳۳۱ و سپس بازگشت آنان با برگزاری گردهمایی و قربانی کردن برای کفن‌پوشان از آنان تجلیل کردند (زند، ۱۳۷۳، ص. ۵۹۵). تعدادی از بازاریان و اهل حرف نیز در حزب زحمتکشان همدان عضویت و فعالیت داشتند، از جمله این افراد می‌توان به محمد احقری اشاره کرد که در سالن مهمان‌خانه شفق در حمایت از جبهه ملی به سخنرانی پرداخت (روزنامه ندای میهن، دی ۱۳۳۰، ص. ۱-۲). بدین ترتیب طبقه متوسط سنتی همدان که با روحانیون و بازار مرتبط بودند به حمایت از نهضت ملی پرداختند. روحانیون همدان که با بازار و طبقه سنتی رابطه مستحکم و همیشگی داشتند، پیرو منویات آیت‌الله کاشانی بودند و در جایگاه رهبری مردم از نهضت ملی و دولت دکتر مصدق حمایت می‌کردند. بر اساس گزارش فرمانده تیپ مستقل کردستان که همدان هم تحت نظر آنان بود، در مورد رابطه روحانیان همدان و آیت‌الله کاشانی در یک پرسش‌نامه‌ای آمده بود: «...چه اشخاصی در رأس نهضت پیروان کاشانی واقع شده‌اند؟ از علما آقای بنی‌صدر، آقای شیخ ابوالقاسم شاهنجرانی، سید علی عربزاده، شیخ علی زنجانی [شمس حائری] با آقای کاشانی ارتباط داشته‌اند...» (روحانی مبارز آیت‌الله ابوالقاسم کاشانی به روایت اسناد، ۱۳۷۹، ج. ۱، ص. ۳۹۲).

در تمام وقایع، روحانیون همدان علاوه بر تحریک و تشویق مردم به حمایت از نهضت ملی، به مناسبت‌های مختلف مستقیماً دخالت کرده و با صدور اعلامیه اعلام موضع می‌کردند، در ۱۷ شهریور ۱۳۳۰ حجت‌الاسلام بهاء‌الدین انواری و احمد عربزاده در اجتماع مردم در مقابل تلگراف‌خانه همدان در حمایت از دولت ملی به سخنرانی پرداختند (روزنامه ندای میهن، شهریور ۱۳۳۰، ص. ۱). طلاب مدرسه دامغانی

نیز به رهبری شیخ علی زنجانی به مناسبت‌های مختلف با اجتماع در مسجد جامع ضمن اعلام حمایت از نهضت و دولت ملی موجب دلگرمی و تشویق مردم شدند (مصاحبه با فخرالدین راحمی، ۱۳۷۹ش). در مجموع روحانیون همدان که رهبری عامه مردم به‌ویژه بازاریان را به عهده داشتند، نقش مثبتی در دوران نهضت ملی داشتند.

طبقه متوسط جدید شامل کارمندان، فرهنگیان، کارگران کارخانه‌های تولیدی، در تشکل‌های سیاسی از جبهه ملی حمایت می‌کردند. این گروه با ارسال تلگراف به مجلس شورای ملی و دولت پشتیبانی خود را اعلام داشتند (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۳۳۰). در زمان تشکیل جمعیت طرفداران جبهه ملی در روز ۱۴ خرداد ۱۳۳۰ در میدان مرکزی همدان طبقه متوسط جدید بیشترین نقش را در مدیریت و رهبری گروه‌های سیاسی بر عهده داشتند (ساکما، ۲۹۰/۶۶۱۹). سیدکاظم حسینی‌داور مدیر روزنامه «تاریخ»، ارکان جبهه ملی در همدان، از شاعران و فرهنگیان فعال و تأثیرگذار در این عرصه بود و در حرکت کفن‌پوشان به تهران رهبریت داشت (سلطانی، ۱۳۷۲، ج. ۴، ص. ۹۳۱). دانش‌آموزان همدان نیز به پیروی از معلمان خود در حمایت از نهضت فعال بوده و در تظاهرات‌ها شرکت داشتند و اعلامیه‌هایی در پشتیبانی از دولت ملی صادر کردند (ساکما، ۲۹۰/۶۱۱۲). دانش‌آموزان در سوم تیرماه ۱۳۳۰ در دبیرستان ابن‌سینا اتحادیه دانش‌آموزان تشکیل دادند و انتخابات صنفی برگزار کردند (ساکما، ۲۹۰/۱۸۰۸). در بین فرهنگیان و دانش‌آموزان افرادی در حزب توده همدان فعالیت می‌کردند و در مقابل جمعیت طرفداران جبهه ملی قرار داشتند؛ از جمله آنان می‌توان به دیان‌زاده دبیر زیست‌شناسی دبیرستان‌های همدان اشاره کرد که کتاب و جزوات را در بین دانش‌آموزان توزیع می‌کرد (مصاحبه با محمود فرجی، ۱۳۷۹ش). در کنار او باید از فعالیت روزنامه شهbaz به مدیریت رحیم نامور از فعالان حزب توده همدان یاد کرد (حسنی‌فر، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۶). دانشجویان همدان در دانشگاه‌های کشور نیز با سخنرانی در اجتماعات مردمی فعال بودند که از جمله آنان می‌توان به سخنرانی عباس حضرت و رضا سوداگر از دانشجویان دانشگاه تهران اشاره کرد (ساکما، ۲۹۰/۰۳۲۲۴). کارگران کارخانه چرم‌سازی و کارخانه برق همدان نیز در فعالیت‌های سیاسی نقش مؤثری داشتند و با اعتصاب و اجتماعات خود در راستای خواسته‌های صنفی برای نخستین بار فعالیت‌های حاد سیاسی در همدان را تجربه کردند. از جمله این اجتماعات می‌توان به اعتصاب کارخانه برق در اعتراض به رفتار فرمانداری همدان در توهین به یکی از کارگران در تاریخ ۱۰ تیرماه ۱۳۳۰ اشاره کرد (ساکما، ۲۹۳/۱۳/۱۵۵/۵). کارخانه چرم‌سازی همدان با ۱۶۳ نفر کارگر در راستای درخواست‌های صنفی از جمله بیمه، رعایت بهداشت، کاهش ساعات کار و دیگر خدمات رفاهی در چند نوبت دست به اعتصاب زدند (ساکما، ۹۱/۲۴۵/۵۵۹). در مجموع شهر همدان با داشتن چند کارخانه چرم‌سازی، کبریت‌سازی، برق‌الوند و مانند اینها و تعداد ۱۸۵۴ نفر کارگر در فعالیت‌های سیاسی این دوره مؤثر بودند و می‌توان گفت که برای اولین بار به ایفای نقش صنفی خود در تحولات سیاسی-اجتماعی در همدان پرداختند (ساکما، ۹۱/۲۴۵/۵۵۹).

در مجموع می‌توان گفت طبقه متوسط جدید اعم از کارگر، کارمند، فرهنگی و دانشگاهی نقش فعالی ایفا کردند، هر چند که در برخی مواقع دچار تضادها و تنش‌هایی با روحانیون و سایر اقشار می‌شدند. در نهایت راجع به نقش و جایگاه گروه‌ها و طبقات می‌توان گفت که گروه‌ها و نیروهای مختلف در جنبش ملی شدن صنعت نفت با داشتن پایگاه اجتماعی متفاوت در تحقق «استقلال» و «حاکمیت ملی» به همکاری پرداختند. نکته اساسی در مورد طبقات اجتماعی فعال در نهضت ملی نفت، هم‌گرایی آنان در راستای تحقق اهداف نهضت است. به این معنی که هر یک از اقشار و نیروهای فعال سیاسی و اجتماعی با توجه به برداشت خود از اهداف نهضت، در مبارزه شرکت کرده و در پیش‌برد آن نقش مؤثری داشتند. وقتی از گروه‌های مختلف دانشجوی، کارگر، کارمند، بازاری، روستاییان برای نخستین بار، روحانیون و نیروهای حزبی یاد می‌شود نشان دادن برتری نقش هیچ‌کدام بر دیگری مطرح نیست؛ گرچه نقش پیش‌تاز روحانیت قابل کتمان نیست، بلکه دانشجوی و دانش‌آموز با توجه به تأثیری که مضامین اهداف نهضت بر نگرش آنان داشته، فعالیت می‌کردند. بنابراین تمام اقشار با توجه به ابزارهای در دسترس خود و برداشت از مفاهیم اهداف نهضت با یکدیگر هم‌سو شده و برای تحقق اهدافی که در استقلال و حاکمیت ملی خلاصه می‌شد فعالیت می‌کردند.

نمونه بارز این فعالیت‌ها حضور طیف‌های مختلف بازاری، روحانی، دانش‌آموز و فرهنگیان و کارگران در کاروان کفن‌پوشان اعزامی همدان به تهران برای مبارزه با دولت قوام و احیای دولت ملی مصدق بود.

مؤلفه‌های فرهنگی

۱. مدرسه‌ها

اداره فرهنگ همدان یکی از ادارات قدیمی فرهنگ ایران است. این اداره در تاریخ ۱۳۲۱/۱۲۸۲ش تأسیس شد. در آن سال دو مدرسه آمریکایی و آلیانس از طرف میسیون‌های آمریکایی و فرانسوی در شهر همدان تأسیس شده بود (الدر، ۱۳۳۳، ص. ۴۵). مدرسه آلیانس پسران نیز توسط اتحادیه جهانی یهود در سال ۱۳۷۹ش تأسیس شده بود (مؤمن، ۱۳۸۶، ج. ۱، ص. ۱۲۶). از دیگر مدارس ملی همدان می‌توان به فخریه مظفری (تأسیس ۱۳۲۵ش)، اسلامی، اسلامی (تأسیس ۱۳۲۳ش)، امیریه (تأسیس ۱۳۸۶ش)، شرافت (تأسیس ۱۳۸۸ش) اشاره کرد (مؤمن، ۱۳۹۸، ص. ۳۳). از مدارس دولتی همدان نیز می‌توان به موهبت دختران (تأسیس ۱۳۹۷ش) و جمالیه اشاره کرد (قاسمی‌پویا، ۱۳۷۷، ص. ۴۵۰). در زمینه روزنامه و مطبوعات می‌توان به اولین روزنامه همدان به نام عدل مظفر در ۱۲۸۵ش و الفت ۱۲۸۶ش، بلدیه، اثر انقلاب و اتحاد اشاره کرد که تعدادی در تهران و برخی در چاپخانه‌های صفاییه، اکباتان، همدان و گلگون به چاپ می‌رسید (مؤمن، ۱۳۸۶، ج. ۱، ص. ۱۳۲). بدین ترتیب می‌توان گفت که برعکس اوضاع اقتصادی، اجتماعی و سیاسی که از دوره مشروطه تا پهلوی رو به رکود گذاشته بود، اوضاع فرهنگی رو به توسعه و ترقی بود. علت این رشد و ترقی را باید در وجود افراد روشنفکر و متعهد، مستعد بودن منطقه و مردم آن، شرایط تاریخی و فرهنگی همدان و اقلیت‌های دینی دانست.

از مراکز دیگر تعلیم و تربیت، مدرسه علمیه قدیم شهر بودند که در آن طلاب علوم دینی و معارف اسلامی مشغول تحصیل بودند. این حوزه‌های علمیه نسبت به مکتب‌خانه‌ها از جنبه عمومی کمتری برخوردار بودند که می‌توان به مدرسه بزرگ که در دوره پهلوی اول به دبیرستان تبدیل شد، مدرسه علمیه آخوند و مدرسه علمیه دامغانی اشاره کرد. این مدارس در دوره پهلوی دوم توسعه یافت و مدارس مذهبی با رویکردی نوین از جمله جامعه تعلیمات اسلامی به‌شمار آن افزوده شد. هر چند که مدرسه علمیه زنگنه به دبیرستان تبدیل شده بود، ولی در دوره نهضت ملی مجدد به حوزه علمیه برگردانده شد (ساکما، ۲۵۰/۱۳/۲۹/۲۰). در این میان دبیرستان‌های پهلوی، ابن سینا و دانشسرای مقدماتی از اهمیت بیشتری برخوردار بودند. اهمیت این دانشسرا از آن جهت بود که آموزگاران آینده را تربیت می‌کرد. از سوی دیگر این دانشسرا انجمنی داشت که در مسائل سیاسی و فرهنگی بسیار حائز اهمیت بود و دارای فعالیت‌هایی در امور سیاسی و حمایت از دولت ملی بود. معزالدین مهدوی رئیس فرهنگ همدان، با آگاهی از این جایگاه، به تربیت این دانش‌آموزان و ایجاد امکانات آموزشی آنها کوشش فراوانی کرد (مهدوی، ۱۳۴۸، ص. ۳۲۳). عده‌ای از فعالیت‌های وی ناراضی بودند؛ از جمله اعضای حزب توده که در همراه کردن و جذب اعضای انجمن دانشسرا ناکام بودند. اعضای انجمن از جمعیت طرفداران جبهه ملی همدان حمایت می‌کردند که باعث جذب دیگر فرهنگیان، دانش‌آموزان و اقشار می‌شد (ساکما، ۹۱/۲۹۷/۷۹۹). با ورود زنان به عرصه فعالیت‌های فرهنگی این قشر نیز به فعالان فرهنگی و حامیان نهضت ملی و دولت مصدق پیوستند (ساکما، ۲۵۰/۱۳/۲۹/۲۰؛ ۲۵۰/۱۳/۲۹/۱۴).

در شهرستان همدان علاوه بر مدارس دولتی و مدارس ملی، اقلیت‌های مذهبی نیز فعال بودند. در این میان افزون بر مدرسه علمی جامعه تعلیمات اسلامی می‌توان به دبستان تدین، دانش، فرهنگ و رضوان اشاره کرد. مدارس اقلیت‌های مذهبی همچون اکباتان، اتحاد و الوند نیز دایر بودند (ساکما، ۹۱/۲۹۷/۲۵۱۷)، که به نوبه خود در رشد آگاهی نوجوان، جوانان و جامعه تأثیرگذار بودند.

در تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی یک جامعه و کشور، همیشه جایگاه کانون‌های فرهنگی و سیاسی پیشرو، بسیار بارز و چشمگیر است. یکی از این کانون‌ها جامعه تعلیمات اسلامی است. بنیان‌گذار این کانون، شیخ عباسعلی اسلامی سبزواری از جمله افرادی بود که ایجاد و اصلاح فرهنگ سالم را زیربنای تحولات دیگر می‌دانست و با این دیدگاه فعالیت می‌کرد (مؤمن، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۳). محدوده آموزشی جامعه از کودکان تا مدارس عالی بود و حتی کلاس‌های اکابر شبانه و روزانه نیز در دستور کار آنان بود. جامعه تعلیمات اسلامی را یک هیأت مدیره مرکزی ۲۲ نفره اداره می‌کرد (دفتر مرکزی جامعه تعلیمات اسلامی، اساسنامه، ص. ۲۲). شعبه جامعه تعلیمات اسلامی همدان در سال ۱۳۲۶ ش با صاحب امتیازی شیخ‌علی شمس حائری و مدیریت محمد جلالی وفائیان با کمک و مساعدت اسلامی در همدان تأسیس شد (ساکما، ۱۳۹۵/۲۸۰/۹۱). در همان سال دبستان علمی وابسته به جامعه تعلیمات اسلامی نیز در همدان تأسیس شد. جامعه تعلیمات اسلامی شعبه همدان علاوه بر تأسیس دبستان علمی، با برپایی مجالس و اعیاد مذهبی به نشر فرهنگ اسلامی و مقابله با رژیم محمد رضاشاه اقدام می‌کرد (مؤمن، ۱۳۹۸، ص. ۵۰) و با شروع نهضت ملی شدن صنعت نفت، جامعه تعلیمات اسلامی شعبه همدان به کانون حمایت از نهضت و دولت ملی تبدیل شد و به نوعی حائری یکی از نمایندگان آیت‌الله کاشانی در همدان بود و ارتباط مؤثری با جامعه بازاریان، فرهنگیان و مذهبی‌ها داشت. به طوری که علاوه بر حضور مؤثر در ائتلاف جمعیت طرفداران جبهه ملی همدان در انسجام و برپایی گردهمایی نیز حضور فعالی داشت.

۲. جشن هزاره بوعلی سینا

برگزاری جشن هزاره بوعلی به مناسبت سالروز تولد او نیازمند مقدمات و برنامه‌ریزی دقیقی بود. قرار بود مهمانان خارجی در آرامگاه بوعلی سینا در همدان حضور یابند. سال ۱۳۲۹ ش برای این مناسبت در نظر گرفته شد و بر پایه تحقیقات دانشمندان ابن‌سینا در ماه صفر ۳۷۰ متولد شده بود. برای این منظور ستاد جشن هزاره ابن‌سینا شکل گرفت تا به بنای آرامگاه جدید برای ابن‌سینا، تهیه مجسمه ابن‌سینا و نصب آن در جای مناسبی در همدان، تشکیل کنگره‌ای از دانشمندان و خاورشناسان جهان در تهران، تأسیس کتابخانه‌ای به نام ابن‌سینا در همدان، انتشار یا تجدید چاپ آثار فارسی ابن‌سینا، تهیه مدال‌های یادگاری به نام ابن‌سینا، نشر مقالات و کتاب‌ها و تحقیقاتی درباره زندگانی، آثار و افکار ابن‌سینا و جلب همکاری شوراهای دیگر برای بزرگداشت ابن‌سینا اقدام کند (تکمیل همایون، ۱۳۸۵، ص. ۱۹).

به مناسبت جشن هزاره بوعلی سینا، دولت و مقامات محلی همدان سعی داشتند تا همدان را یکی از شهرهای آباد و تا اندازه‌ای توسعه یافته ایران نشان دهند. مسئولان همدان سعی داشتند تا از این فرصت و اعتبار ملی در توسعه و جذب امکانات برای این شهر نهایت استفاده را ببرند. رفت و آمد مشاهیر و فرهنگ دوستان باعث ارتباط هرچه بیشتر مردم همدان با مرکز و افزایش گاهی آنان از تحولات روز شد. این افزایش آگاهی موجب مشارکت آنان در نهضت ملی شد.

۳. رسانه و مطبوعات

یکی از وسایل ارتباط جمعی که در آستانه ملی شدن صنعت نفت ایران، در همدان فعالیت خود را آغاز کرد، یک دستگاه فرستنده رادیویی بود که بعداً در نهضت ملی در همدان تأثیر بسیاری گذاشت. تأسیس رادیو و یا استقرار دستگاه فرستنده رادیویی در همدان در سال ۱۳۲۹ ش در راستای برنامه‌های اصلاحات اجتماعی و فرهنگی حاجعلی رزم‌آرا نخست وزیر وقت و برگزاری جشن هزاره بوعلی سینا در همدان اتفاق افتاد (مهاجر، ۱۳۹۳، ص. ۳۰۷؛ ساکما، ۳۸۸۳۸/۰/۳۱۰).

در روز پنج‌شنبه ۱۲ بهمن ۱۳۲۹ رادیو همدان راه‌اندازی شد (آرشیو صدا و سیما، نوار شماره ۵۱۴) که مصادف با اوج گرفتن نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران و مبارزه مردم با استعمار انگلیس بود. در آن ایام رادیو همدان از سوی افرادی چون عسگر حقوقی رئیس اداره تبلیغات و انتشارات وزارت فرهنگ، گفتارهایی درباره مزایای ملی شدن صنعت نفت ایران و مفاهیمی چون ملت، دولت، وظایف دولت و ملت نسبت به هم و روابط خوانین و رعایا در جامعه روستایی پخش می‌کرد. افزون بر این با خواندن اعلامیه و بیانیه‌های جمعیت طرفداران جبهه

ملی همدان بر شور و هیجان مردم همدان می‌افزود. رادیو همدان در روز چهار ساعت در زمینه‌های فرهنگی-هنری، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی برنامه پخش می‌کرد و با پوشش سخنرانی افراد شاخص به‌صورت هدفمند بر آگاهی مردم می‌افزود و زمینه‌ساز مشارکت مردم از نهضت ملی و دولت مصدق می‌شد.

بعد از شهریور ۱۳۲۰ و سقوط رضا شاه و به‌وجود آمدن فضای باز سیاسی و آزادی موقت قلم و اندیشه، نشریات محلی همدان نیز از لحاظ کمی و کیفی رو به توسعه نهاد. از ویژگی‌های نشریات این دوره می‌توان به رشد سیاسی آن اشاره کرد. مطبوعات ایران در فاصله ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲ دوران درخشانی را تجربه کرد. در سال‌های مورد بحث هر یک از گروه‌های سیاسی چندین نشریه داشت. به‌طوری که در سال‌های ۱۳۲۹ش دو نشریه، ۱۳۳۰ش چهار، ۱۳۳۱ش هفت و ۱۳۳۲ش دو نشریه در همدان شروع به فعالیت کرد (مؤمن، ۱۴۰۴، ص. ۵۲۵). مهم‌ترین، بادوام‌ترین، همگانی‌ترین و سیاسی‌ترین نشریات همدان متعلق به همین دوره است. در این دوره اغلب نشریات همدان بر خلاف ادوار قبلی گرایش شدیدی به سیاست، اخبار و حوادث دولت و ملت پیدا کردند. از سوی دیگر توجه به تحلیل و بررسی حوادث و رخدادها به خصوص حوادث سیاسی بیشتر از گذشته مورد توجه جرائد محلی قرار گرفت. وجود افراد متعهد نسبت به فرهنگ و هنر این دیار در این مقطع زمانی خود عامل عمده‌ای در شکل‌گیری این نشریات با این خصوصیات در همدان بود. استفاده از الفاظ ساده و زبان محاوره‌ای و مردمی جای استفاده از الفاظ مصنوع و سنگین و آرایه‌های ادبی را گرفت. همین توجه و استفاده از زبان مردمی و انعکاس مناسب اخبار و حوادث موجب گرایش مردم همدان به نشریات محلی شد (فروتن، ۱۳۸۴، ص. ۲۵). البته با وقوع کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ این شکوفایی دیری نپایید.

در این دوره طلایی علاوه بر مطبوعات قبلی چون ندای میهن، ندای اکباتان و کمالی، نشریات متعدد دیگری همچون نامه‌تاریخ، ناطق، آینده و نشریه‌بازار نیز به جمع مطبوعات همدان پیوستند. مطبوعات همدان در این دوره را می‌توان به جراید مستقل مانند کمالی، ندای اکباتان، نهیب غرب، جراید هوادار مانند ندای میهن، مبارز همدان و فریاد همدان، و جراید ارگانی مانند نامه‌تاریخ، ناطق، بازار و آینده تقسیم‌بندی کرد (مؤمن، ۱۴۰۴، ص. ۵۳۵-۵۲۷). جراید مستقل فقط به درج اخبار و حوادث شهری، آگاهی اداری، مطالب اجتماعی، سیاسی و انتقادی می‌پرداختند و درگیر نهضت ملی و مسائل آن نبودند. هر چند که برخی مدیران آن مانند علی کمالی در زمره طرفداران نهضت ملی در همدان بودند (ساکما، ۹۱/۲۸۰/۵۵۷؛ اسناد مطبوعات/ایران، ۱۳۷۸، ص. ۲۶۷). مطبوعات هوادار نیز همچنان که از نامش پیداست از نهضت ملی و برنامه‌های آن حمایت می‌کردند و اخبار آن را به‌طور کامل پوشش می‌دادند (روزنامه فریاد همدان، ۱۳۳۲، ص. ۱). اما جراید ارگانی روزنامه‌هایی بودند که ارگان رسانه‌ای و رسمی حزب و گروه خاصی بودند که منعکس‌کننده بیانیه‌ها و دیدگاه‌ها و خواسته‌های آنان بودند. افزون بر این به هدایت و رهبری مردم در حمایت از جبهه ملی در همدان می‌پرداختند (ساکما، ۹۱/۲۸۰/۴۸۴) و در سازماندهی راهپیمایی و گردهمایی‌ها در پشتیبانی از اهداف و برنامه‌های دولت ملی نقش مستقیم داشتند. عموم مدیران آنها مانند سیدکاظم حسینی‌دور به‌عنوان رهبر محلی نهضت ایفای نقش می‌کردند (مؤمن، ۱۴۰۴، ص. ۵۳۵). همین مطبوعات تأثیرگذار بسیاری بر مشارکت سیاسی مردم و آگاهی جامعه داشتند و با مهیاسازی مردم زمینه بسیج عمومی را ایجاد می‌کردند؛ چنان‌که در خیزش ۳۰ تیر ۱۳۳۱ در راهپیمایی و حرکت کفن‌پوشان همدان به سوی تهران و احیای دولت ملی نقش مؤثری داشتند.

نتیجه

همدان با توجه به فضای ایجاد شده بعد شهریور ۱۳۲۰ به‌طور فزاینده در فعالیت‌های گروه‌های سیاسی و احزابی همچون حزب توده، دمکرات قوام‌السلطنه، عدالت و مانند اینها درگیر شد. همین امر موجب شد تا آستانه ملی شدن صنعت نفت ایران و تشکیل دولت ملی مصدق با استقبال مردمی احزاب در همدان شعبه دایر کنند. فعالیت این گروه‌ها سبب رشد آگاهی سیاسی، مطالبات و مشارکت مردم در تحولات

سیاسی کشور و همدان شد. احزاب و جمعیت طرفدار جبهه ملی همدان با نشر روزنامه‌های ارگانی دامنۀ این فعالیت‌ها را گسترده‌تر کردند و با راهاندازی ایستگاه فرستنده رادیویی همدان سواد رسانه‌ای و رشد سیاسی مردم افزایش دادند. رقابت و تضاد حزب توده با احزاب طرفدار نهضت ملی بر این مشارکت و حساسیت افزود. این عوامل موجب مشارکت و حمایت مردم و رهبران محلی چون سیدکاظم حسینی‌داور، آیت‌الله بنی‌صدر و علی پوینده از دولت ملی شد؛ تا جایی که شماری از مردم در کسوت کفن‌پوشان برای احیای دولت مصدق راه رهسپار تهران شدند. در بعد اجتماعی نیز با به میدان آمدن اقشاری که قبلاً در صحنه سیاست دیده نشده بودند مثل اتحادیه کامیون‌داران و هیأت حسینی‌ها، یک اجماع گسترده برای فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی در جامعه همدان به‌وجود آمد. همین امر موجب مشارکت گسترده بازاریان، اصناف، فرهنگیان، دانش‌آموزان، کارگران و سایر طیف‌ها شد و حمایت از نهضت ملی و دولت ملی به یک خواست فراگیر ملی و منطقه‌ای تبدیل شد. این فضا با فعالیت‌های فرهنگی مدارس، شخصیت‌ها و بزرگداشت مشاهیر باعث اعتماد به‌نفس مردم و به صحنه آمدن فعالان فرهنگی به‌عنوان روزنامه‌نگار، آزادی‌خواه و رهبران محلی شد. در ایجاد ارتباط بین مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در حمایت از نهضت ملی و دولت مصدق سه حلقه انقلابی-سیاسی نقش فعال داشتند. حلقه اول رهبران فرهنگدو ملی چون آیت‌الله کاشانی و دکتر مصدق بودند که سیاست‌های کلان و اهداف راهبردی را ترسیم می‌کردند و به‌منزله پیشران نهضت ملی بودند. حلقه دوم رهبران محلی چون آیت‌الله بنی‌صدر، آخوند همدانی، حائری زنجانی و سیدکاظم حسینی‌داور بودند که پیام‌ها، خواسته‌ها و اهداف رهبران فرهنگدو را به توده مردم منتقل و رهبری آنان را بر عهده داشتند. در واقع این حلقه نقش اصلی بین مرکز و همدان را بر عهده داشت و زبان‌گویای مطالبات ملی بودند. حلقه سوم توده مردم بودند که با دریافت پیام و بیانیه‌های حلقه دوم در حمایت از نهضت ملی و دولت مصدق، آن را در معابر و مساجد با راهپیمایی‌ها و گردهمایی‌ها عملیاتی می‌کردند. چنان‌که راهپیمایی و حرکت کفن‌پوشان همدان به سوی تهران برای احیای دولت مصدق در ۲۹ تیر ۱۳۳۱ از همین منظر قابل ارزیابی است. کفن‌پوشان همدان و کرمانشاه نخستین نیروهای محلی و منطقه‌ای بودند که در حمایت از دکتر مصدق و آیت‌الله کاشانی به سوی تهران حرکت کردند و در قامت یک نیروی پیشتاز نقش مهمی در شکستن جو رعب و وحشت دولت احمد قوام داشتند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر هیچگونه تضاد منافی وجود ندارد و با همکاری اولین همایش ملی ارزش‌های تمدنی ایرانی اسلامی به انجام رسیده است

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت شده‌است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

اسنادی از مطبوعات ایران (۱۳۴۰-۱۳۳۰) (۱۳۷۸). اداره کل آرشیو اسناد و موزه دفتر رئیس جمهور. تهران: چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

آبراهامیان، پروانه (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه محسن مدیرشانه‌چی و دیگران. تهران: مرکز.

برنا، قاسم (۱۳۷۳). «قرائتخانه‌ها و چاپخانه‌های یک صد سال همدان». فصلنامه هگمتانه. سال ۴. شماره ۴۳. ص ۱۷-۳۳.

بنی صدر، ابوالحسن (۱۳۸۰). درس تجربه «خاطرات ابوالحسن بنی‌صدر». ترجمه حمید احمدی. برلین: انقلاب اسلامی.

بهرامی، روح‌الله (۱۳۷۹). *اسنادی از احزاب سیاسی در ایران (۱۳۲۰-۱۳۴۰ ش)*. اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس جمهور. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

_____ (۱۳۸۲). *اسنادی از قیام سی تیر ۱۳۳۱*. اداره کل آرشیو. اسناد و موزه دفتر رئیس جمهور، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

تکمیل همایون، ناصر (۱۳۸۵). «جشن هزاره ابن سینا و دکتر غلامحسین صدیقی». حافظ. شماره ۳۵. ص ۱۶-۲۱.

جعفریان، رسول (۱۳۸۵). *جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران*. تهران: مؤلف.

حسنی‌فر، عبدالرحمان (۱۳۸۹). *فدائیان اسلام در کلام امام*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

الدر، جان (۱۳۳۳). *تاریخ میسیون آمریکایی در ایران*. ترجمه سهیل آذری. تهران: نورجهان.

دفتر مرکزی جامعه تعلیمات اسلامی، اساسنامه و مرامنامه.

ذبیح، سپهر (۱۳۷۰). *ایران در دوره دکتر مصدق*. تهران: عطائی.

روحانی مبارز آیت‌الله کاشانی به روایت اسناد (۱۳۷۹). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

روزنامه دموکرات اسلامی. شماره ۱۱. ۱۷ اسفند ۱۳۳۱.

روزنامه فریاد همدان. سال ۱. شماره ۲۶. ۱۷ مهر ۱۳۳۱؛ سال ۲. شماره ۲۹. ۲۹ مرداد ۱۳۳۲.

روزنامه مبارز همدان. سال ۲. شماره ۲۱. ۸ بهمن ۱۳۳۱؛ سال ۱. شماره ۹. ۳۰ دی ۱۳۳۰. سال ۱. شماره ۱۶. ۱۰ تیر ۱۳۳۱؛ سال ۱. شماره ۱۶. ۱۹ اسفند ۱۳۳۰.

روزنامه ندای میهن. سال ۱. شماره ۵۰. ۳۰ دی ۱۳۳۰؛ سال ۱. شماره ۳۳. ۱۸ شهریور ۱۳۳۰.

زاهد، سعید (۱۳۸۱). *جنبش‌های اجتماعی معاصر ایران*. تهران: سروش.

زند، عباس (۱۳۷۳). *دیوان اشعار داور همدانی*. همدان: مسلم.

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران): ۲۹۰/۱۱/۴۸/۱؛ ۲۹۰/۴۶/۲۵/۲؛ ۲۹۰/۲/۲۷/۲؛ ۲۹۰/۲۸۹۰۳؛ ۲۹۷/۲۸۰/۱۹۵؛

۲۹۰/۶۶۱۱؛ ۲۹۰/۸/۱۲۶/۱؛ ۲۹۰/۶۶۱۰؛ ۹۱/۲۴۵/۱۶۷؛ ۹۱/۲۴۷/۳۵۶؛ ۲۹۳/۲۰/۲۵/۱؛ ۲۹۳/۲۰/۲۵/۲؛ ۲۹۳/۷۰۸؛ ۲۹۰/۶۶۱۹؛

۲۹۰/۶۱۱۲؛ ۲۹۰/۱۸۰۸؛ ۲۹۰/۰۰۳۲۲۴؛ ۲۹۰/۱۳/۱۵۵/۵؛ ۲۹۳/۱۳/۱۵۵/۵؛ ۹۱/۲۴۵/۵۵۹؛ ۹۱/۲۴۵/۵۵۹؛ ۲۵۰/۱۳/۲۹/۲۰؛ ۹۱/۲۹۷/۷۹۹؛

۲۵۰/۱۳/۲۹/۱۴؛ ۹۱/۲۹۷/۲۵۱۷؛ ۳۱۰/۰۳۸۸۳۸؛ ۹۱/۲۸۰/۵۵۷؛ ۹۱/۲۸۰/۴۸۴.

سفری، محمد علی (۱۳۷۱). *قلم و سیاست*. تهران: نامک.

- سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۲). *جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاه*. تهران: سها.
- صدا و سیما (میراث‌جام‌جم)، کد شناسه ۵۰۴۰۵۰۰۰۰۰۸۱۱، نوار شماره ۵۱۴.
- طاهر احمدی، محمود (۱۳۷۹). اسنادی از اتحادیه‌های کارگری (۱۳۳۲-۱۳۲۱). تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- طیرانی، بهروز (۱۳۷۶). *اسناد احزاب سیاسی (۱۳۳۰-۱۳۳۰)*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- فروتن، مجید (۱۳۸۴). *راهنما و اسناد مطبوعات استان همدان از آغاز تا امروز ۱۳۸۴*. همدان: مدیریت اسناد ملی غرب کشور.
- قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). *مدارس جدید در دوره قاجاریه (بنیان و پیشروان)*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قدسی زاده، پروین، بهروز طیرانی و محمدحسین خسروپناه (۱۳۹۳). *حزب در ایران*. تهران: کتاب مرجع.
- قنات‌آبادی، شمس (۱۳۷۷). *سیری در نهضت ملی شدن نفت*. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- کرمی‌پور، حمید (۱۳۸۱). *جامعه تعلیمات اسلامی (آیت‌الله شیخ عباسعلی اسلامی و نقش ایشان در انقلاب اسلامی)*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۲). *اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*. تهران: مرکز.
- کیانوری، نورالدین (۱۳۵۹). *حزب توده ایران و دکتر مصدق*. تهران: چاوشان نوزایی کبیر.
- مراسان (مرکز اسناد انقلاب اسلامی).
- مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی. مجلس ۱۶. شنبه ۲۴ اردیبهشت ۱۳۳۰.
- مصاحبه اختصاصی ابوالفتح مؤمن با: محمود فرجی و فخرالدین راحمی، ۲۰ شهریور ۱۳۷۹، همدان.
- مهاجر، محمد (۱۳۹۳). *سیری در نمایش رادیو*. تهران: معین.
- مهدوی، معزالدين (۱۳۴۸). *اوضاع اجتماعی نیم قرن اخیر «داستان‌هایی از ۵۰ سال»*. تهران: وحید.
- مؤمن، ابوالفتح (۱۳۸۴). «همدان از نهضت ملی تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲». مطالعات تاریخی. سال ۲، شماره ۸. ص ۹۵-۱۱۹.
- _____ (۱۴۰۴). *تحولات همدان در دوره نهضت ملی شدن صنعت نفت ۱۳۳۲-۱۳۲۸*. تهران: شیرازه.
- _____ (۱۳۸۶). *انقلاب اسلامی در همدان*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- _____ (۱۳۹۰). *دریچه‌ای به تاریخ معاصر ایران (مجموعه مقالات)*. تهران: سوره مهر.
- _____ (۱۳۹۸). *خیزش دانش‌آموزی*. تهران: صفیر اردهال.
- _____ (۱۴۰۰). «جنبش کارگری همدان در دوران نهضت ملی». دوره ۳۱. شماره ۵۲. ص ۱۷۳-۱۹۲.
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۶۹). *درکنار پدرم مصدق «خاطرات دکتر غلامحسین مصدق»*. تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- نوذری، عزت‌الله (۱۳۸۰). *تاریخ احزاب سیاسی*. شیراز: نوید.

References

- Abrahamian, Yervand (۱۹۹۸). *Iran Between Two Revolutions*. Translated by Mohsen Madirshanehchi and et all. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Bahrami, Ruhollah (۱۹۹۰). *Documents from Political Parties in Iran (1961-1941)*. General Directorate of Archives, Documents and Museum of the President's Office, Tehran: Printing and Publications Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Bahrami, Ruhollah, *Documents from the 30th of Tir Uprising of 1952 (1983)*. General Directorate of Archives, Documents and Museum of the President's Office, Tehran: Printing and Publications Organization. [In Persian]

- Banisadr, Abolhasan (۲۰۰۱). *Lessons from the Experience of "Memoirs of Abolhasan Bani Sadr"*. Translated by Hamid Ahmadi. Berlin: Islamic Revolution Publications. [In Persian]
- Borna, Qasem (۱۹۹۴). "Reading Houses and Printing Houses for One Hundred Years of Hamadan". *Hegmataneh Quarterly*. Vol۴. No۴۳. p۱۷-۳۳. [In Persian]
- Documents from the Iranian Press (1961-1941)* (۱۹۹۹). General Directorate of Archives, Documents and Museum of the President's Office. Tehran: Printing and Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Elder, John (۱۹۵۵). *History of the American Mission in Iran*. Translated by Soheil Azari. Tehran: Noor Jahan. [In Persian]
- Exclusive interview of AbolFath Momen with: Mahmoud Faraji and Fakhreddin Rahemi, September ۱۰, ۱۹۹۰, Hamadan. [In Persian]
- Forotan, Majid (۲۰۰۵). *Guide and Press Documents of Hamedan Province from the Beginning to Today 2005*. Hamedan: Management of National Documents of the West of the Country. [In Persian]
- Ghasemi Pooya, Eqbal (۱۹۹۸). *New Schools in the Qajar Period (Founders and Pioneers)*. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Ghodsizadeh, Parvin, Behrouz Tayrani and Mohammad Hossein Khosropanah (۲۰۱۴). *Party in Iran*. Tehran: Reference Book. [In Persian]
- Hasanifar, Abdollah (۲۰۰۹). *Devotees of Islam in the words of the Imam*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian]
- Jafarian, Rasoul (۲۰۰۶). *Religious-political movements and organizations of Iran*. Tehran: Author. [In Persian]
- Karamipour, Hamid (۲۰۰۲). *Islamic Education Society (Ayatollah Sheikh Abbas Ali Eslami and His Role in the Islamic Revolution)*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Katouzian, Mohammad Ali (Homayun) (۱۹۹۳). *Iran's Political Economy from Constitutionalism to the End of the Pahlavi Dynasty*. Tehran: Center Publishing. [In Persian]
- Kianouri, Nouraldin (۲۰۰۰). *The Tudeh Party of Iran and Dr. Mossadegh*. Tehran: Chavoshan Nozaei Kabir. [In Persian]
- Mahdavi, Moezaldin (۱۹۹۹). *Social conditions of the last half century "Stories from 50 years"*. Tehran: Vahid. [In Persian]
- Mohajer, Mohammad (۲۰۱۴). *A Walk in the Radio Show*. Tehran: Moein. [In Persian]
- Momen, AbolFath (۱۴۰۰sh). "The Hamadan Labor Movement during the National Movement". Volume ۳۱. No ۲. Winter. p۱۷۳-۱۹۲. [In Persian]
- Momen, AbolFath (۱۹۹۵). "Hamadan from the National Movement to the Coup of August ۱۹, ۱۹۵۳". *Historical Studies Quarterly*. Vol۲. No ۸. p۹۵-۱۱۹. [In Persian]
- Momin, Abolfateh (۱۴۰۴). *Developments in Hamedan during the Nationalization of the Oil Industry 1332-1328*. Tehran: Shiraze. [In Persian]
- Momin, Abolfateh (۲۰۰۷). *The Islamic Revolution in Hamedan*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Momin, Abolfateh (۲۰۱۱). *A Gateway to Contemporary Iranian History (Collection of Articles)*. Tehran: Soure Mehr. [In Persian]
- Momin, Abolfateh (۲۰۱۹). *The Student Uprising*. Tehran: Safir Ardehal. [In Persian]
- National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran (SACMA): ۲۹۰/۱۱/۴۸/۱; ۲۹۰/۴۶/۲۵/۲; ۲۹۰/۲/۲۷/۲; ۲۹۷/۲۸۹۰۳; ۹۱/۲۸۰/۱۹۵; ۲۹۰/۶۶۱۱; ۲۹۰/۶۶۱۰; ۲۹۰/۸/۱۲۶/۱; ۹۱/۲۴۵/۱۶۷; ۹۱/۲۴۷/۲۶۵; ۲۹۳/۲۰/۲۵/۱; ۲۹۳/۲۰/۲۵/۲; ۲۹۸/۷۰۸; ۲۹۰/۶۶۱۹; ۲۹۰/۶۶۱۲; ۲۹۰/۱۸۰۸; ۲۹۰/۰۳۲۲۴; ۲۹۳/۱۳/۱۵۵/۵; ۹۱/۲۴۵/۵۵۹; ۲۵۰/۱۳/۲۹/۲۰; ۹۱/۲۹۷/۷۹۹; ۲۵۰/۱۳/۲۹/۱۴; ۹۱/۲۹۷/۲۵۱۷; ۳۱۰/۰۳۸۸۳۸; ۹۱/۲۸۰/۵۵۷; ۹۱/۲۸۰/۴۸۴. [In Persian]
- Nejati, Gholamreza (۱۹۸۹). *Beside my father Mossadegh "Memoirs of Dr. Gholamhossein Mossadegh"*. Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [In Persian]
- Newspapers: Islamic Democratic; Faryad Hamedan; Mubariz Hamedan; Neday Mihan. [In Persian]
- Nozari, Ezatollah (۲۰۰۱). *History of political parties*. Shiraz: Navid. [In Persian]
- Qanatabadi, Shams (۱۹۹۸). *A Journey in the Movement for Nationalizing Oil*. Tehran: Center for Reviewing Historical Documents of the Ministry of Intelligence. [In Persian]
- Safri, Mohammad Ali (۱۹۹۲). *Pen and Politics*. Tehran: Namek. [In Persian]
- Soltani, Mohammad Ali (۱۹۹۳). *Historical Geography and Detailed History of Kermanshah*. Tehran: Soha. [In Persian]
- Taher Ahmadi, Mahmoud (۱۹۹۰). *Documents of Labor Unions (1953-1959)*. Tehran: National Documents Organization of Iran. [In Persian]
- Takmil Homayoun, Naser (۲۰۰۶), "The Millennium Celebration of Ibn Sina and Dr. Gholam-Hossein Seddighi". Hafez Magazine. Vol ۳۵. October. p ۱۶-۲۱. [In Persian]
- Tayrani, Behrouz (۱۹۹۷). *Documents of Political Parties (1958-1961)*. Tehran: National Documents Organization of Iran. [In Persian]
- The Fighting Priest Ayatollah Kashani, Narrated by Documents* (۱۹۹۰). Tehran: Center for the Study of Historical Documents of the Ministry of Intelligence. [In Persian]
- Zabih, Seppehr (۱۹۹۱). *Iran during the Era of Dr. Mossadegh*. Tehran: Ata'i. [In Persian]
- Zahed, Saeed (۱۹۹۸). *Contemporary Social Movements of Iran*. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Zand, Abbas (۱۹۹۴). *Divan of Poetry by Davar Hamedani*. Hamedan: Muslim. [In Persian]